

ПРОБЛЕМА ТИПОЛОГІЧНИХ ЗІСТАВЛЕНЬ У ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОМУ ДИСКУРСІ: УРАЇНСЬКО-АНГЛІЙСЬКІ ПАРАЛЕЛІ

У статті простежується типологія концепту долі, що розгортається навколо проблеми характеру і середовища. Доводиться, що зміст художніх пошуків Т. Гарді, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Франка був спрямований проти зужитих позитивістських тенденцій у літературі, проти дистанціювання доколишнього світу і людської душі.

Ключові слова: типологія, концепт долі, система жанрів, особистість, внутрішня сутність.

Дослідження української літератури у контексті західноєвропейської – актуальна проблема сучасної компаративістики. Духовність нації неможливо осягнути без урахування міжнародної кореляції її літератури. Здійсненню компаративного дослідження, спрямованого на формування чітких уявлень про подібність і самотність різних мистецьких систем, сприяє наявність ґрунтовних праць з порівняльного літературознавства. Так, Д. Дюришин справедливо відзначав властиві національним літературам «специфічні закономірності росту, що походять з вітчизняних умов та самотніх традицій» і відповідність їх розвитку закономірностям «всезагального порядку», які «зумовлені міжнародним характером літературного розвитку» [4, 173]. Будь-яка культура розкриває себе значно повніше і глибше лише на тлі культури іншої (М. Бахтін) [див.: 1, 507], а вивчення її самотності не у площині причинно-наслідкових, а типологічних відповідностей і розбіжностей, сприяє досягненню визначеніших і переконливіших висновків.

У процесі пошуків опосередкованих зв'язків між українським та англійським письменством, зокрема щодо типології домінуючих у художньому творі образів і понять, літературознавство все частіше звертається до реалістичної прози другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Саме в цей період англійська та українська художня проза, не перебуваючи в безпосередньому зв'язку між собою, подала високі зразки художньої майстерності і виявила приналежність до тієї естетичної епохи, яка розвивалась під знаком оновлення реалізму. Свідченням системного збігу в царині тематики, мотивів, образів, системи жанрів, на нашу думку, є художнє втілення концепту долі у творчості Т. Гарді, І. Франка, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного. У творах національної та зарубіжної, зокрема європейської літератури другої половини ХІХ – початку ХХ ст., простежуються безпосередні та опосередковані зв'язки між виявами народного світобачення, особливостями психіки, традиціями, звичаями і такими концептами як «доля», «дух», «душа», «воля», «час», «вічність», «буття» тощо. Відтак об'єктом художнього зображення у прозі Т. Гарді, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Франка все активніше стає непересічна особистість, її внутрішня сутність. «Людська душа, – писав І. Франко, – її стан, її рухи в таких чи інших обставинах, усі ті світа й тіні, які вона кидає на ціле своє окруження» [12, 107-108] – має стати наріжним каменем обсервування навколишнього світу. Подібні думки висловлював і Т. Гарді.

Хоча вивчення прози Т. Гарді, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Франка має значні осягнення, однак комплексного дослідження концепту долі у їх творчості у зіставному аспекті досі не існує. Пропонований підхід, залучення порівняльно-типологічного аналізу дозволяє виявити як спільні засадничі естетичні настанови літератури епохи реалізму, так і детерміновані специфікою етнокультурної ментальності типологічні відмінності. Отже, актуальність статті зумовлена необхідністю комплексного аналізу прози Т. Гарді під кутом зору концепту долі та осмислення компаративістських перегуків його творів з українською класикою другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Новизна статті полягає у тому, що вперше зроблено спробу проаналізувати проблемно-тематичні та структурно-композиційні підходи у висвітленні психологізму концепту долі у творах Т. Гарді та українських письменників.

Художній світ Т. Гарді, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Франка неодноразово ставав об'єктом дослідження літературознавців, які долучилися до створення фундаментальної наукової бази, що сприяє вивченню англійської та української прози з погляду компаративних студій у дискурсі європейських літератур. Широкий діапазон реценції та оцінок прози Т. Гарді, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Франка репрезентовано останнім часом працями Н. Калениченко [6], Т. Кирилової [8], Д. Наливайка [10], Н. Шумило [13] та ін., які обсервують образні концепти у семіосферах цих письменників та актуалізацію ними різних культурних контекстів.

Теоретико-методологічні засади такого вивчення дає зіставна компаративістика як один з важливих складників сучасного порівняльного літературознавства. Дослідження такого типу зосереджено не на пошуках і аналізі контактено-генетичних зв'язків, а ведеться у синхронічній площині, що дає можливість систематизувати різні національні літературні явища, вплив яких

один на одного не відбувався або мав опосередкований характер. Ще в роботі В. Жирмунського «Епічна творчість слов'янських народів і проблеми порівняльного вивчення епосу» [5] зверталася увага на різницю між «контактними зв'язками», що виникають в результаті літературної взаємодії, і типологічними сходженнями, породженими подібними соціально-історичними умовами. У радянському літературознавстві плідні дослідження у цьому аспекті належать Н. Конраду. Українські компаративісти (Д. Наливайко, Н. Копистянська, М. Бондар) йдуть шляхом зіставлень стилєвих напрямів, жанрів, зокрема роману-епопеї (А. Чигирин) та ін. Як вважають В. Будний і М. Ільницький, «зіставна компаративістика є складовою порівняльного літературознавства, яка відрізняється від порівняльно-історичного (контактно-генетичного) тим, що, абстрагуючись від історико-генетичних зв'язків між літературними явищами, співвідносить їх на синхронічній площині є двоєдиною метою: а) виявити і відмінності, і подібності, що дає змогу глибше збагнути їхню структурну й функціональну специфіку; б) на основі встановлення контрастних і аналогічних контекстів упорядкувати історико-літературний матеріал, диференціювавши його на ті чи ті групи, підгрупи тощо» [2, 114]. Можливості такого підходу дозволяють вивчати, наприклад, аналогії і контрасти, атрибутовати збіги у біографіях письменників як обумовлюючі подібні мотиви, не обмежуючись при цьому тимчасовими і національними рамками. Як вважає Е. Касперський, контакти і впливи для генетичних досліджень є обов'язковими, а для порівняльних – факультативними відносинами між літературними явищами [7, 521-522]. «Типологічне вивчення, – зазначають М. Будний та М. Ільницький, – це порівняльний метод на більш узагальненому, абстрактному рівні, його цікавлять не емпіричні контактні й генетичні зв'язки, а системні (повторювані, закономірні) подібності, збіги, аналогії в широких синхронічних (тематика, жанр, стиль) та діахронічних (еволюційні періоди і стадії) аспектах, які спостерігаються на різних структурних рівнях та еволюційних етапах літературного розвитку. Мета такого вивчення сталих і повторюваних елементів полягає у створенні диференційованої моделі певного етапу літературного розвитку чи парадигм окремих його складових» [2, 117–118]. На нашу думку, використання подібного підходу до вивчення концепту долі у творах Томаса Гарді та українських прозаїків є плідним і доцільним, відкриває можливості для уточнення уявлень як про індивідуальну своєрідність творчості митців, так і про особливості кожної національної літератури на певному етапі її розвитку.

Мистецька особистість Т. Гарді, його світогляд формувалися у контексті художньо-естетичних процесів в англійській літературі другої половини XIX століття. Зміст художніх пошуків письменника від першопочатків становлення його ідейно-естетичної концепції був спрямований на відтворення суспільних прагнень і особистих шукань, проти позитивістських тенденцій у літературі, проти дистанціювання онтологічних та локальних цінностей людини. Духовна і суспільна атмосфера доби спричинила видозміну провідних тенденцій і проблематики художньої творчості, пришвидшивши наприкінці XIX століття трансформацію модерністського типу літературної свідомості.

Англійська література кінця XIX ст. характеризується посиленням екзистенційної проблематики, поглибленням психологізму. У творах Джорджа Еліота, Д. Мередіта, Т. Гарді переважає обсервування складників душі людини. Компенсуючи відносно звуження сфери зовнішнього активного вияву людської особистості, письменники-реалісти посилили увагу до внутрішнього світу індивідууму, показуючи на сторінках своїх романів різноманіття і складність його психологічної та інтелектуальної активності, хоча в кінцевому підсумку вона й стала результатом впливу на людину об'єктивних життєвих обставин.

Зокрема, як пише Т. Кириллова, «у Великобританії рубіж XIX-XX ст. був ознаменований не тільки зміною монархів (у 1901 році почала легендарна королева Вікторія), але й зміною історичних епох. Країна поступово втрачала колишню могутність на морі і в колоніях, монопольне становище в торгівлі і промисловості. Відчувши конкуренцію США і Німеччини, «велика імперія, над якою ніколи не заходить сонце», спрямувала зусилля на завоювання Центральної Африки, Єгипту, Судану, а потім розв'язала англо-бурську війну (1899-1902)» [8, 166]. Ці потрясіння, безумовно, позначилися на ситуації всередині держави, де повністю руйнувалися «горді йомени» – вільні фермери, на яких трималося сільське господарство. Вони переїжджали до міст, поповнюючи собою армію бідноти. Саме це спричинило відхід «доброго старого» вікторіанського століття, на зміну якого йшло нове, наповнене суперечностями. «Зміни, що відбувалися в економіці і політиці, позначалися на духовному стані суспільства і насамперед на літературі. Хиткість світовідчуття, пов'язана із соціальною нестабільністю, не була визначальною для розвитку британського мистецтва, що пильно охороняло свої національні корені. «Англійське» в цей період залишається однією з найважливіших характеристик творчості майстрів слова, згуртованих пошуками єдиного духовного начала на переломному етапі розвитку цивілізації» [8, 167].

Натомість, українська інтелігенція тієї пори ще активно дискутувала, на що звертати головну увагу – на проблеми соціальні чи національні. Усе ще поширювався народницький рух, який виник з почуття буцімто провини інтелігенції за тяжку долю селянства, що компенсувалося ідеалізацією останнього: це визначало домінування соціального аспекту. Утім якраз народницт-

во вказало на відродження, яке тоді переживало українське художнє слово: фактично воно сприяло формуванню реалістичної української літератури й першим звернуло увагу на непересічну особистість, яка віддає себе служінню суспільному благу. Опосередкований вплив ідей народництва, безперечно, позначається й на позиції таких потужних і самостійних українських письменників, як Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний та Іван Франко. Однак якщо І. Нечуй-Левицький і Панас Мирний є репрезентантами так званого етнографічного реалізму, то І. Франко займає особливе місце у розвитку традицій українського модерну.

На межі століть переважна більшість українських письменників (І. Франко, О. Кобилянська, В. Стефаник, Л. Яновська, В. Самійленко та ін.) стрімко виходить за рамки літератури «про народ» і «для народу», поглиблюючи морально-філософські і особистісно-психологічні проблеми. Саме тоді, як відзначає Н. Калениченко, спостерігаємо «небувалу досі увагу до вияву людської сутності в інтелектуальній і емоційній сферах, психологічний аналіз настільки поглиблюється, що змінює обличчя літератури, створює новий тип її – ліричної, напружено-емоційної <...>. Зовнішній вияв сюжету змінюється на внутрішній» [6, 117]. Важливе місце у творчості цих письменників посідає популярна у західноєвропейській традиції тема долі «маленьких людей».

Це може значною мірою пояснити, чому з темпорального погляду у порівняльному літературознавстві науковий інтерес викликає кінець XIX – початок XX ст. передусім як епоха глобальних процесів перетворень, переосмислень, які зумовили, певною мірою, схожість тем та ідей багатьох літератур. Саме на цей період припадає творча діяльність Томаса Гарді.

Творчість Т. Гарді як літературне явище є унікальною у багатьох аспектах. Письменник був універсальним художником, який зумів втілити свій внутрішній світ у прозовій, поетичній, драматичній формах. Він вважався як класиком вікторіанської прози, так і предтечею поетичного модернізму. Загалом усю творчість Т. Гарді пронизує гуманізм та біль за людство, що само себе винищує. Т. Гарді був одним із родоначальників жанру соціально-психологічного роману в англійській літературі. Максим Горький зараховував його до тих правдивих художників, які рідко збуджують «сумніви чітким зображенням подій, характерів, логіки почуття та думки» [3, 293]. Анатолію Луначарському особливо імпонувала чесність і сміливість Гарді у плані означення актуальних проблем. «Недарма його предки носили ім'я «Hardy», що означає відважний, сміливий. Відважним є сам сер Томас у своєму дослідженні суспільства. Він не шукає пощади, коли бачить, що доля підносить руку на близьку для нього породу людей. Навпаки, він робить широкі висновки <...> для найширших явищ, для долі людства в цілому» [9, 34]. Він називав Т. Гарді «скорботним і мужнім художником» [9, 36].

Найпершим об'єктом спостереження Т. Гарді стає конфлікт між особистими і загальногромадськими інтересами, який контамінується у справжню драму душі. Продовжуючи традицію критичного реалізму класичної пори, Т. Гарді змінює внутрішній зміст роману як жанру, перетворюючи його на зв'язний опис внутрішнього життя героя, на своєрідну драматичну біографію його духу. Т. Гарді був одним із найбільших письменників останніх десятиліть XIX ст., творчість якого є яскравим виявом глибокого, щирого авторського гуманізму, свідченням активної позиції митця в процесі демократизації англійської літератури цього часу.

У дослідженні «Роман і народ» Р. Фокс виокремив книгу Т. Гарді «Джуд Непомітний» як втілення гостроактуальної проблеми людських страждань [див.: 11, 129]. Критик Джексон у праці «Старі вірні друзі» (1950) також дуже високо оцінює цей твір, ставлячи його поряд з творчістю Діккенса. Д. Навливайко писав, що творчість Т. Гарді тісно пов'язана з романтизмом. «Це інтегрування романтизму в англійській реалістичній літературі було не досить масштабним, в основному воно охоплювало успадкування певних елементів поезики й стилю» [10, 78]. М. Керрінгтон називав Т. Гарді великим романістом, «тому що він є інтерпретатором характеру. Сюжет так само співвідноситься із характером, як сталеві балки каркасу з архітектурою завершеної будівлі» [14, 31].

Практично усі дослідники творчості Т. Гарді вказують на посилення психологізму і філософічності в його романах другої половини XIX – початку XX ст., а також на численні міфологічні трансформації, за допомогою яких письменник намагається вийти за національні межі й інтегруватися у світовий мистецький простір.

У контексті наведених міркувань про Томаса Гарді не можна оминати факту динамізації суспільного життя в Україні даного періоду. Ця динамізація спричинила розширення ідейно-тематичного спектру художньої творчості, посилення інтелектуалізму, актуалізувала метафоричні концепти. Коментуючи ці факти, Н. Шумило наголошує, що «доказом можуть бути художні універсалії буттєвої картини світу – Доля, Воля, Віра, Любов, Час, Простір, Дім, Смерть, Свято, Танок, і це при розширенні станової характеристики персонажів – від селянства, робітництва, студентства, чиновництва, панства, духовенства аж до власне інтелігенції» [13, 13]. Проблеми, які пов'язані з долею героїв, що репрезентують умонастрої найширших верств українського суспільства, послідовно порушували у своїй творчості Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький, І. Франко.

Творчість Т. Гарді типологічно співпадає з широко репрезентованою в українській літературі моделлю людського існування і людської долі. Пов'язана з філософськими ідеями часу, про-

за Томаса Гарді сягала міфологічних та релігійних першооснов. Філософська концепційність прози англійського письменника актуалізувала проблему національного характеру і соціальної заангажованості. Певним чином Томас Гарді належав до плеяди письменників, які взяли на себе обов'язок естетичних законодавців провідних тем і мотивів, увиразнених і поглиблених англійською традицією у наступні десятиліття. Наснажені архетипами людської психології, міфотворчим досвідом тисячоліть, повісті і романи Гарді сприяли переосмисленню концепту долі відповідно до запитів свого часу.

Розвиток світогляду Т. Гарді невід'ємний від інтерпретації ним проблеми людської долі. Відкритий до людських страждань, письменник ніколи не залишався поза соціальною тематикою. Як естетичний феномен творчість Т. Гарді спрямована на розкриття людини, її самодостатнього багатовимірного світу. Домінантою світоглядної моделі Т. Гарді є синтез традиційних принципів народного сприйняття та релігійно-моральної доктрини, що, в принципі, лежить в основі класичної англійської літератури.

Досліджуючи питання художнього переосмислення концепту долі у творчості Томаса Гарді та в українській літературі другої половини XIX – початку XX ст., ми виходимо із засновків онтології як основи існування і розглядаємо проблему долі як таку, що розгортається в екзистенційних вимірах буття і окремої особистості, і цілої спільноти. Використання зіставного (порівняльно-типологічного) підходу, як він розроблений українськими і зарубіжними компаративістами, дає змогу співвіднести літературні явища у синхронній площині, виявити тематичні, жанрові, стильові відмінності та подібності, конкретизувати та узагальнити уявлення про специфіку розвитку англійської та української літератур на певному етапі.

Список використаних джерел

1. Бахтин М. М. Литературно-критические статьи / Михаил Михайлович Бахтин. – М. : Художественная литература, 1986. – 543 с.
2. Будний В. В. Порівняльне літературознавство / В. В. Будний, М. М. Ільницький. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 430 с.
3. Горький М. Собрание сочинений : в 30 т. / М. Горький. – М. : Художественная литература, 1953. – Т. 26. – 463 с.
4. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы / Диониз Дюришин; [пер. со словац.; пер. и коммент. И. А. Богдановой ; предисл. Ю. В. Богданова ; ред. Г. И. Насекина]. – М. : Прогресс, 1979. – 320 с.
5. Жирмунский В. М. Эпическое творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса / Виктор Максимович Жирмунский. – М. : Изд-во АН, 1958. – 145 с.
6. Калениченко Н.Л. Українська література кінця XIX – початку XX ст. : Напрями, течії / Ніна Луківна Калениченко. – К. : Наукова думка, 1983. – 255 с.
7. Касперський Е. Про теорію компаративістики // Література. Теорія. Методологія [пер. з польськ. С. Яковенка; упоряд. і наук. ред. Д. Уліцької]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С 518-540.
8. Кириллова Т.Д. Английская литература конца XIX – начала XX века (1997) // Ковалева Т. В. и др. История зарубежной литературы (вторая половина XIX – начало XX века) / Т. В. Ковалева. – Минск : Завигар, 1997. – С. 166–198.
9. Луначарский А. Томас Гарди // Собрание сочинений : в 8 т. / А. Луначарский. – М. : Худож. л-ра, 1965. – Т. 6. – С. 33–36.
10. Наливайко Д. С. Теорія літератури і компаративістика / Дмитро Сергійович Наливайко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 347 с.
11. Фокс Р. Роман и народ / Ральф Фокс; [пер. с англ. и примеч. В. П. Исакова]. – Л. : Худож. л-ра, 1939. – 232 с.
12. Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості / Іван Якович Франко // Зібрання творів : у 50 т.– К. : Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 76–139.
13. Шумило Н. М. Під знаком національної самобутності / Наталя Микитівна Шумило. – К. : Задруга, 2003. – 354 с.
14. Carrington N. T. Notes of Thomas Hardy «Tess of the d'Urbervilles» / N. T. Carrington. – London : James Brodie, 1967. – 107 p.

Summary. The article envisages the typology of the concept of destiny, which revolves around the problem of the character and environment. It is shown that the content of artistic quest of T. Hardy, I. Nechuj-Levitsky, Panas Myrny, I. Franko was directed against outdated positivist trends in literature, against distancing the surrounding world and the human soul.

Key words: *typology, concept of fate, the system of genres, personality, inner essence.*

Отримано: 26.09.2012 р.